

מי צריך אשורית?

לפני חודשים אחדים מלאו מאה שנים לפרסום הסיפור "המכונה מפסיקה לעבוד" מאת א"מ פורסטר (E.M. Forster, "The Machine Stops", הופיע בפעם הראשונה בכתב העת *The Oxford and Cambridge Review* בנובמבר 1909). זהו סיפור השייך לסוגה של מדע בדיוני עם מאפיינים של חזון בלהות. בחברת העתיד בדמיונו של פורסטר כל בני האדם מתגוררים מתחת לפני הקרקע, כל אחד ואחד בתא נפרד ומבודד, וכל צרכיהם ניתנים להם על-ידי מכונה: האקלים ממוזג, המזון מגיע כסדרו, מכשירים בודקים בריאות ודואגים לתרופות במקרה הצורך, והתקשורת הבין-אישית מתנהלת באמצעות מסך, שדרכו שומעים ורואים את דמותו של בן-השיח. אין ספרים בתאים, למעט כרך עב-כרס ובו הוראות הפעלה לפונקציות השונות של המכונה. כל ניסיון לצאת מן התא ולראות מה מתרחש מעל פני הקרקע נחשב למעשה חתרני ומסוכן; חשיבה מקורית ויצירה רוחנית אסורות. כיוון שאין כל זיכרון היסטורי, בני האדם בתאיהם המבודדים שוכחים במרוצת הזמן, כי המכונה נוצרה בידי אדם: הם מתחילים לסגוד לה והוראות ההפעלה הופכות לכתבי קודש. הסיפור מסתיים כאשר המכונה מתקלקלת בהדרגה ובה הקץ על שוכני התאים.

חוקרי ספרות, שכתבו על ספרי מדע בדיוני, התפעלו מדמיונו העשיר של פורסטר, שאפשר לו לחזות כבר בראשית המאה העשרים את הרובוטיקה, האינטרנט, שיחות ועידה, skype ושאר נפלאות הטכנולוגיה של שלהי המאה. באותו אופן נהוג להתפעל מדמיונו של ז'ול ורן, אשר חזה כבר במאה התשע-עשרה רבות מן ההמצאות של המאה העשרים ושילב אותן בספרי הרפתקאות. אך כפי שרק מעטים הדגישו את הממד האפוקליפטי בסיפור של פורסטר, כך גם לא רבים נתנו דעתם על הספר הדיסטופי של ז'ול ורן, **פריס במאה העשרים**, שנכתב בשנת 1863 אך פורסם בראשונה רק בשנת 1994 (מהדורה עברית בתרגום של מיכה פרנקל, הוצאת כתר, 1995) – חזון של חברה אומללה, שמייחסת חשיבות אך ורק לעסקים ולטכנולוגיה.

ז'ול ורן במאה התשע-עשרה אכן הקדים את זמנו, לא רק בניבוי הטכנולוגיות, אלא גם בתיאור חברת עתיד, שתהא דלת-רוח ועלובה כתוצאה מהתמכרות לאמצעים לשיפור החיים החומריים. במאה העשרים היה זה סיפורו הנזכר לעיל של א"מ פורסטר שפתח סדרה של דיסטופיות (או אנטי-אוטופיות) וביניהן: **עולם חדש, מופלא** (1931) מאת אלדוס הקסלי, **1984** פרי עטו של ג'ורג' אורוול (1949), **פרנהייט 451** מאת ריי ברדבורי, (1953), **ילדיהם של בני-אדם**, (1992), **The Children of Men**; בישראל נקרא הסרט משנת 2006, המבוסס על הספר, בשם **הילדים של מחר**) מאת פ"ד ג'יימס, ואחדים מספריה של מרגרט אטווד, **מעשה שפחה** (The Handmaid's Tale, 1985), **בו וניאלה** (Oryx and Crake, 2003), ובאחרונה **שנת המבול** (The Year of the Flood, 2009).

החרדות שהניעו כל אחד מן המחברים היו שונות זו מזו: היו מי שפחדו מן המשטרים הטוטליטריים, היה מי שחרד דווקא מקפיטליזם חסר-רסן, והיה מי שחזה שחורות בגלל האפשרויות הגלומות בהנדסה גנטית.

כל החיבורים האלה תיארו, מזוויות שונות, לאן צועד העולם, שבו פוליטיקאים וטכנוקראטים רתמו את המדע והטכנולוגיה לצרכיהם. בחברות העתיד הבדייוניות באים הצרכים החומריים על סיפוקם: תוחלת חיים ארוכה, תרופות לכל הפגמים, גלולות אושר או גלולות סקס, מזון סינתטי בשפע. אך להן מכנה משותף אחד: בכולן נמחקה התרבות – אין ספרים, אין אמנות, מוזיאונים היו לתלי חורבות, אין היסטוריה, אין הגות, נאסר חופש היצירה ודוכא חופש המחשבה – והעולם היה לשימון רחני.

דיסטופיות ממלאות תפקיד דומה לתפקידן של אוטופיות, אך במהופך. חזונות של חברה מתוקנת, מהפוליטיקה של אפלטון, דרך אוטופיה של תומס מור ועיר השמש של טומזו קמפנלה, ועד אלטנוילנד של תאודור הרצל, נועדו להציג תמונה מושכת-לב של המצב שאליו, כך סבור המחבר, ראוי לשאוף ולחתור; החזיונות בדבר האסונות הצפויים לחברה אמורים, לעומת זאת, לשמש תמרור אזהרה באותיות קידוש לבנה.

תמרור האזהרה שבדיסטופיות נראה כיום רלוונטי מתמיד, חרף קריסתם של המשטרים הטוטליטריים ומעמדן האיתן-לכאורה של הדמוקרטיות, שמנסות להציב כלבי שמירה על חירויות הפרט וזכויותיו. הסכנה שנמצא עצמנו בשימון רחני נובעת מן העובדה, כי גם במדינות הנאורות והמפותחות ביותר במערב הולכת ונעלמת הדאגה לקיומו של "כלב השמירה" החשוב ביותר בהגנה על התרבות: האוניברסיטאות, ובתוכן בעיקר הפקולטות למדעי הרוח.

אוירה אנטי-אינטלקטואלית מובהקת, שהייתה בעבר אופיינית למשטרים טוטליטריים או לתאוקרטיות ולכתות פונדמנטליסטיות, מורגשת היום ברבות ממדינות אירופה, בארצות-הברית ובישראל. הביטוי המעשי הברור ביותר שלה הוא הקיצוץ במשאבים והתערבותה הגוברת של המדינה במערכת ההשכלה הגבוהה. על התהליכים ההרסניים, שמתרחשים בימים אלה בעולם האקדמי במערב בכלל ובאנגליה בפרט, התריעו באחרונה שלושה הוגי-דעות נודעים במאמרים ארוכים ואלגנטיים. ראוי לנו להאזין לדבריהם שכן הם נוגעים במישרין גם למתרחש במדינת ישראל.

אנתוני גרפטון, היסטוריון מאוניברסיטת פרינסטון, כתב בניו יורק רוויז אוף בוקס (ב-10 במרס 2010) מאמר בשם "בריטניה: חרפת האוניברסיטאות", שבו סיפר כיצד, עקב הלחץ הכספי שמפעילה הממשלה, מפטרים באוניברסיטאות החשובות של אנגליה פרופסורים ידועי-שם בפילוסופיה ובפליאוגרפיה (חקר הכתב העתיק), בהיסטוריה ובתולדות האמנות – הווה אומר, בתחומים שאינם "מחוללי הכנסות" ואין בהם תועלת מעשית מידית. גרפטון מיטיב להסביר את המסורת האקדמית בבריטניה, שאפשרה בעבר למלומדים להעמיק במחקריהם ולחבר יצירות מופת – הווה אינטלקטואלית, שאותה הוא משווה ל"בישול איטי", בניגוד ל"מזון המהיר" המיוצר במקומות שבהם הדגש הוא על העיקרון "פרסם או היעלם" (publish or perish) ועל גיוס קרנות מחקר. אלא שעתה, בתהליך שהחל בימי שלטונה של מרגרט תאצ'ר וקיבל תאוצה מדאיגה בשנה-שנתיים האחרונות, גם את האוניברסיטאות הבריטיות פוקד קוצר-רוח ומשתלטת הדרישה לקיים רק תחומי מחקר "מועילים" המולידים תוצאות פרקטיות מידיות. היזהרו, אומר גרפטון בסוף

המאמר, שכן כאשר אתם שומעים דיבורים על "טיפוח מוקדי מצוינות" באקדמיה (מצוינות שנמדדת במספרי פרסומים, מענקי מחקר והכנסות), הדרך מובילה היישר למקדונלד'ס.

מרתה נוסבאום, פרופסור למשפטים ואתיקה באוניברסיטת שיקגו, פרסמה ב-30 באפריל 2010 מאמר בטיימס ליטרי ספלמנט (TLS), בשם "כישורים לחיים: מדוע מאיימים הקיצוצים במדעי הרוח על קיום הדמוקרטיה", מאמר המתמצת את הטיעון בספרה, שעומד לראות אור בקרוב, תחת הכותרת: **מדוע אנו זקוקים למדעי הרוח?** "אנו נמצאים בעיצומו של משבר ענק-ממדים ולו משמעות גלובלית חמורה ביותר", היא קובעת בפתיחת המאמר, וכוונתה איננה למשבר הכלכלי, אלא למשבר כלל-עולמי בחינוך, שהשפעותיו ההרסניות תורגשנה לטווח ארוך הרבה יותר מאשר ההשפעות של המשבר בכלכלה. מדעי הרוח, הלימודים ההומניסטיים, נחקים מתכניות הלימודים בבתי-הספר ובאוניברסיטאות כיוון שהם נחשבים בעיני קובעי המדיניות למותרות ולקישוט שאפשר לוותר עליהם. גישה זאת תמיט אסון על החברה המודרנית, היא פוסקת; רק הידע על העבר, החשיבה הביקורתית על החברה והמשתר, הספקנות והנכונות ללמוד מן האחר והשונה – תכנים ומתודות שמונחלים רק על-ידי מדעי הרוח – הם שמקיימים מאז ימיו של סוקרטס לא רק את התרבות, אלא גם את הדמוקרטיה ואת האזרח האוטונומי.

בגיליון הבא של אותו שבועון, ב-TLS מן ה-7 במאי 2010, הופיע מאמרו של ההיסטוריון הנודע מאוניברסיטת אוקספורד, קית' תומאס, שכותרתו "מה תכליתן של האוניברסיטאות?" הוא סוקר את השינויים שחלו במרוצת המאות בתפקידיהן של האוניברסיטאות במדינות אירופה, החל ממסודות להכשרת כמורה בימי-הביניים ועד להגדרתן במאה העשרים כמרכזי מחקר והוראה ולהם ארבעה תפקידים: לאפשר ליחיד לממש באופן מרבי את יכולותיו האינטלקטואליות; להרחיב את הידע ולהעמיק את ההבנה; לשרת את הכלכלה המושתתת על ידע; ולעצב חברה דמוקרטית ותרבותית. לדבריו, המדיניות הנוכחית בבריטניה מבקשת לצמצם את תפקידיה של האוניברסיטה להגשמת המטרות התועלתניות בלבד, תועלת שנמדדת אך ורק בממון ובהישגים חומריים. הוא קורא להחזיר לאוניברסיטאות את הייעוד שהן מילאו מן המאה השמונה-עשרה ואילך: חקירה לשם חקירה, השכלה לשם השכלה. מערכת ההשכלה הגבוהה צריכה לטפח מחקר מדעי טהור גם בלי קשר ליישומיו המעשיים; ועליה לטפח את מדעי הרוח, כיוון שאלה – בכך שהם מרחיבים את הבנתנו באמנות ובספרות, במוסיקה, בהיסטוריה ובפילוסופיה – הופכים את קיומנו למהנה יותר, מובן יותר ובעל משמעות רבה יותר. שגשוג כלכלי ובריאות גופנית הם האמצעים לחיים טובים; ואילו התכלית, גורס קית' תומאס ומביא מדבריהם של הוגי דעות חשובים בעבר, היא האושר הרוחני המושג באמצעות המדע והאמנויות. אילו ביקשנו לבטא את דבריו בלשון המקורות העבריים, היינו אומרים: הקמח הוא רק אמצעי, ואם אין תורה – מה בצע לנו בקמח?

אותם תהליכים, שמפניהם מתריעים גרפטון, נוסבאום ותומאס, פוגעים באקדמיה הישראלית זה כעשור שנים. הצמצומים, שנובעים ממדיניות הממשלה ומן המשבר הכלכלי, גרמו לפיטורי מאות מרצים, לבריחת מוחות

ולהתכווצות עד לסף סגירה של תחומי מחקר חשובים באוניברסיטאות בישראל, ועל כך כבר נכתב רבות. בתנאים אלה, ובהשפעת האווירה האנטי-אינטלקטואלית השוררת בחברה הישראלית, הקורבנות הראשונים הם מדעי הרוח. כיוון שאי-אפשר לכמת את תרומתם וקשה להצביע על התועלת המעשית, החומרית והמקדית בלימודים ההומניסטיים, קל להגדירם כמותרות, שצריך לוותר עליהם בימים של צנע.

האם צריך להשקיע משאבים, בייחוד כספי ציבור, בחקר שפות ותרבויות שנכחדו לפני אלפי שנים, כמו למשל הלשון האשורית? (האשורית, הניב הצפוני של השפה האכדית, הפכה משום-מה לדוגמא הנפוצה ביותר לתחומים האזוטריים שבהם עוסקים חוקרים בפקולטות למדעי הרוח. המלגלים אינם יודעים בדרך-כלל דבר על חשיבותה של השפה השמית העתיקה לתרבויות של המזרח הקדום ולהתפתחותה של השפה העברית). ובכלל, אומרים המקורגים, למי נחוץ העיסוק בתרבות, בהיסטוריה ובהגיגים של כמה "גברים לבנים אירופאים שמתו מזמן" (Dead White European Males, DWEM), היה הנוסח המזלזל בפי המתנגדים לקוריקולום במדעי הרוח באמריקה)? מה הוא תורם לתל"ג? לכל היותר אין הוא אלא תחביב לשעות הפנאי, לסיפוק הסקרנות, או במילים אחרות: מותרות, קישוט.

טענות כאלה מושמעות כלפינו, מרצים וחוקרים בפקולטות למדעי הרוח, מן הציבור, ולא רק מפי "האיש הפשוט ברחוב" אלא גם מפי ידידינו ועמיתינו המהנדסים ורואי החשבון. אכן, הם אומרים, נחמד לבוא מדי פעם למתנ"ס לשמוע הרצאה על יצירתו של עמוס עוז או על החפירות בבית שאן, בייחוד כשהיא מלווה בשקופיות; ואכן, חשוב שילדינו ילמדו בבית-הספר מעט תנ"ך והיסטוריה יהודית. אבל בשביל ההנאות האלה אין צורך שנשלם משכורותיהם של מאות חוקרים ומלומדים באוניברסיטאות ובמכללות של ארצנו הקטנטונת והענייה. למרבה הפלא, טענות דומות מושמעות בתכיפות גוברת גם מפי אנשים המופקדים על ההשכלה הגבוהה בישראל: פקידי משרד האוצר, ראשי מל"ג וות"ת, רקטור אוניברסיטה זה או אחר. "מה אפשר לעשות?" הם נאנחים, "אם אין קמח, אין תורה". יש אמנם "תורה" שהיא חיונית לייצור ה"קמח" – הנדסה, מחשבים, מדעים יישומיים, כלכלה; אבל כשהעוגה התקציבית מצטמצמת, אין בררה אלא לוותר על המותרות. ננוטכנולוגיה במקום אשורית, הם אומרים לנו (על משקל "תותחים במקום גרביים", השיר ששרה להקת הנח"ל בנעורינו), אף אם לדוברים אין על-פי-רוב מושג ננוטכנולוגיה מהי, כפי שאינם יודעים אשורית מהי; מנהל עסקים במקום פילוסופיה; מחשבים במקום ספרות.

מותר האדם מן הבהמה בחופש הרצון, כתב פיקו דלה מירנדולה בשנת 1486 בחיבור שנחשב למניפסט של הרנסנס, המסה "על כבוד האדם". ייחודו של האדם הוא ביכולתו לעצב את עצמו ולבחור את מקומו בסולם הבריאה. אם יבחר לנהות אחרי טבעו החומרי והחומרני – יהיה כצמח או כחית פרא; אם יבחר בזרע האינטלקטואלי יהיה שמימי כמלאך ובן אלוהים. כיום היינו אומרים: אם יישב ויבהה במסך המרצד יהיה כצמח; אם ילמד, יקרא, יחשוב, יאזין למוסיקה – יהיה בן תרבות. בפקולטות למדעי הרוח אנו מנסים להעניק לצעירים מוכשרים הזדמנות לבחור בזרע האינטלקטואלי ולהיות להומניסטים ולמלומדים של הדור הבא.

אם מדעי הטבע הטהורים משולים לתאי המוח שבהם נאגרים הידע, ההבנה והתובנות על היקום הסובב אותנו, הרי הדיסציפלינות השונות של מדעי הרוח מזינות את תאי הזיכרון ואת תאי הביקורת במוח האנושי: הן מייצרות את הידיעה וההבנה של היסודות שעליהם מושתתת התרבות. ויתור על היכרות עם השלבים והצדדים השונים של הציביליזציה פירושו חיים בבניין ללא יסודות וריק מתוכן; ויתור על תאי הזיכרון פירושו אמנזיה. בני אדם שלוקים באמנזיה נעים כזומבים חלולים. לזומבים צפוי עתיד של תוחלת חיים ארוכה, שיניים בריאות, שפע אדיר של חפצים ומכשירים, ואפילו אינספור עורכי-דין לפתרון הסכסוכים על הנכסים החומריים. אבל תוכן לא יהיה לחייהם.

עלינו להיאחז בכל כוח בערכים שהנחילו לנו התרבויות שייחסו חשיבות עליונה להשכלה לשמה, ערכי הרנסנס והנאורות בתרבות המערב והאיידאל היהודי של "עם הספר", שכוחו בהשכלתו ובתבונתו. אפשר בלי ספק לייעל את אופן פעולתן של האוניברסיטאות. אולם אם לא נדע להגן על נשמתן – המדע הטהור וההגות העיונית – הן תהפוכנה לבתי-ספר להכשרה מקצועית גרידא. ההגנה על האקדמיה טמונה בשמירה מכל משמר על העיקרון הרואה בה בראש ובראשונה מוסד ליצירת ידע ולהנחלתו. לכן "אשורית", הווה אומר המחקר המוקדש להשכלה הומניסטית לשמה, היא שתבטיח לנו את העולם שבו אנהנו רוצים לחיות, היא שתגן על הדמוקרטיה ועל האזרח האוטונומי. בלי הגנה זו פנינו מועדות היישר אל חלום הבלהות. "אשורית" היא חומת המגן מפני הברברים שבשער. הרוח האנטי-אינטלקטואלית הנושבת כיום מכל עבר היא שתהפוך את גן התרבות לשימון המתואר בדיסטופיות שנכתבו במאה העשרים. אבל אם ייעלמו מדעי הרוח, הרי איש ממילא לא יקרא את הספרים הללו. ומי יידע אז כי הכתובת הייתה על הקיר?

המאמר התפרסם במוסף "תרבות וספרות", *האלף*, יום שישי, כ"ב בסיוון תש"ע, 4 ביוני 2010, ע' 4. הוא מבוסס על דברים שנאמרו במושב "להגן על האקדמיה כדי שהאקדמיה תגן עלינו" בכנס **אודיטאה בחינוך 2010**, שהתקיים בתל-אביב ב-2.5.10 ביוזמתה של מכללת סמינר הקיבוצים.